HUGO KÁROLY IFJUSÁGA.

Hugo Károly családi nevén ***Bernstein Fülöp*** 1808-ban született Pesten.[1] Apja *Bernstein Salamon*, vagy ahogy közönségesen hitták: a Schapsel, akkoriban zsibárús volt,[2] akinek csak a héber tudományokban volt némi jártassága,[3] ebből állott egész műveltsége. Anyja *Loos Eszter* szelidlelkü, jó asszony volt s egy 1820-ból fennmaradt arczképe[4] után ítélve feltünő szépségü nő lehetett. Házasságukból négy gyermek származott,[5] kik közül Fülöp kor szerint második s egyetlen fiugyermekük volt. Éppen azért az anya nagy gondot fordított egyetlen fiának nevelésére. Elemi ismereteit a pesti luteránus iskola magyar osztályaiban szerezte meg, aztán a piaristák gimnáziumába került, hol 1820/21-ben a II. grammatica, a következő évben pedig a III. grammatica classisba járt. Osztályfőnökei Constantinus Eschner és Paulus Reisner voltak.[6] Bizony a szegény zsidó gyereknek nem lehetett valami fényes dolga ebben az iskolában, melynek padjain kivüle még csak egykét hitsorsosa ült. Előkelő családokból származott iskolatársai nem egyszer éreztették vele megvetésüket. És nagy szorgalmával mégis annyira vitte, hogy már az első osztályokban Wenckheim Béla gróffal versenyzett az első pad első helyéért. Pedig a gimnáziumi bizonyítványokban az ő neve mellé nincs odajegyezve, mint csak-

[1] Pontosabb adatot nem sikerült megtudnom. A pesti zsidó hitközségnek csak 1820-ból van egy összeirási lajstroma, előbbi évekből egyáltalán nincs anyakönyve. Legtöbb irodalomtörténetben 1816. v. 1817 van születése éveül felvéve. A tévedés Toldytól ered (Toldy F.: A magyar nemzeti irodalom története. 1878. 378. l.), ki egy 1864-ki levelében (özv. Sesslerné birtokában) Hugótól önéletrajzot kért. Hugo csupa hiuságból fiatalabbnak mondta magát vagy 8 évvel, épugy, mint az 1863-ban megjelent *Calderonhoz* csatolt arczképéhez megjegyzi, hogy mikor e drámáját irta, 1840-ben, akkor 24 éves volt. A kibe — hite szerint — oly magasrangú nők voltak szerelmesek, mint ő belé, az nem vallhatta meg, hogy 1863-ban már jóval túlhaladta az ötvenet. Testvérhugának rokonainak egybehangzó állítása, meg a sokkal régebben (1849-ben és 58-ban) róla irt életrajzok s végül a többi életrajzi adatok alapján (1820-ban II. gimn. osztályba járt) egész határozottan állithatjuk, hogy 1808-ban született.

[2] *Falk Miksa* közlése.

[3] özv. *Sessler Henrikné*, Hugo unokahugának közlése.

[4] özv. *Steinerné* sz. Bernstein Regina tulajdona.

[5] A négy gyermek: Róza, Fülöp, Regina, Lotti.

[6] A piaristák gimnáziumának osztálykönyvei szerint.

nem minden társánál a korrepetitornak neve. A szegény Schapselnek nem jutott ilyen kiadásokra. Ő még a gimnáziumi taníttatást is sokallotta. Kereskedőnek, aminek ő szánta fiát, mire való a latin tanulás. De hát az anya gondos keze vezette továbbra is a fiú neveltetését. Azt akarta, hogy Fülöp jól tanuljon meg magyarul, ami pedig Pesten általában, s különösen abban a körben, melyben a fiú élt, nem igen volt lehetséges.[1] Kivitte, hogy a fiut 1823-ban cseregyerekként Szegedre küldték magyar szóra. Itt egy évet töltött s bizonyítványa tanúsága szerint meg is lett a várt eredmény, mert a magyarból, épúgy mint a többi tárgyakból eminens jegyet nyert.[2] Aztán visszajött Pestre s a két classis humanitatist bizonynyal már itt végezte.[3]

Pályát kellett most már választania. A választék nem volt ugyan nagy, mert hisz a tudományos pályák közül zsidók előtt csak az orvosi állott nyitva, de mégis elég arra, hogy az apa és anya között viszály támadjon miatta. Az apa hallani sem akart tudományos pályáról. Tudomány, irodalom iránt nem igen volt érzéke. Jellemző müveltségére, hogy mikor fia már jóhirű poéta volt s drámái nagyrészt nyomtatásban is megjelentek, így dicsekedett el a dologgal: »Az én Fülöp fiam már öt *lexicont* irt,« — lévén a lexicon az ő szemében az első és egyetlen irodalmi mű.[4] Mindenképen a kereskedésre akarta szorítani fiát. A derék anyának pedig legfőbb vágya volt, hogy Fülöpből orvos legyen. De a fiúnak magának egészen más tervei voltak. Színész szeretett volna lenni. Már diák korában kedvvel szavalgatott, most pedig egészen határozottan kelt fel benne a vágy a színészpályára. Szenvedélyesen tanult verseket, jeleneteket drámákból, különösen Schillerből és Shakespereből. Bezárkozott szobájába s fel-alá járkálva szavalta felváltva Don Carlost és Hamletet. Egy ilyen alkalommal történt hogy kis huga, az akkor tizenkétéves Regina a másik szobában az ajtón keresztül hallgatta bátyját, amint az tűzzel szavalt valamit Don Carlosból. Mikor bevégezte monológját, a lányka kezdte el ugyanazt. A fiu csak eltürte egy ideig, de mikor aztán pár szót kihagyott, másokat meg felcserélt, kirohant szobájából s megverte kis hugát.[5]

De ily hirtelen felindulás akkoriban még csak ritkán fordult elő nála. Anyja és testvérei nagy szeretettel csünggtek rajta, s ő

[1] Rokonainak közlése.

[2] Az, hogy Hugo Szegeden az eminensek közé tartozott, az egyedül eddig ismeretlen adat, melyet *Mócár József* ez év folyamán megjelent *Hugo Károly* és színművei (Szeged, 1894.) cz. értekezésében közöl. A benne foglalt életrajz hűen követi adatról-adatra *Törs Kálmánnak* a *Vasárnapi Ujság* 1877. évf. 47. számában Hugóról irt életrajzát. Fenti czím alatt szerző Hugónak összesen *három* drámáját ismerteti, tehát még azokat sem mind, melyek a nemzeti szinházban szinrekerültek.

[3] Ez évből hiányoznak a piar. gimn. osztálykönyvei.

[4] *Falk Miksa* közlése.

[5] Az akkor 12 éves kis lány, most 82 éves öreg asszony közlése.

szintoly gyöngéd és kedves volt a lánykákkal és főkép anyjával szemben. Anyját mindenek fölött szerette; nem csoda hisz a szellemi tőkét, amit eddig magának megszerzett, mind az édes anyja állhatatosságának köszönhette. A pályaválasztásnál nem is ellenkezett vele sokáig; elfojtotta vágyait, meghajolt az anyai akarat előtt. Akkor aztán nagy nehezen a férj is belenyugodott neje választásába. Az egyetemre ment tehát. Miután félesztendeig természettudományi tárgyakat hallgatott a bölcsészeti szakon, beiratkozott az orvosi fakultásra. Két éven keresztül nem igen volt nála szorgalmasabb hallgatója az orvosi karnak, de mikor aztán a szigorlatokra került volna a sor, nagy buzgósága egyszerre megcsökkent, mert hiányzott a szigorlatok letevéséhez szükséges pénze. Apja az időtájt, úgy látszik, még rosszabb anyagi viszonyok közé jutott, mint volt akkor, midőn fia az alsóbb iskolákba járt. Hirtelenében nem tudtak jobbat s a tizenkilencéves ifju beállott katonának a 7. huszárezredbe. Husz hónapot töltött a katonaságnál, hol nagyon sanyarú lehetett helyzete, ha meggondoljuk, hogy csekély lénungjából még annyit kellett megtakarítania, amennyi szükséges volt két szigorlat letehetéséhez. Mert ezalatt az idő alatt, míg katona volt két szigorlattal végzett,[1] úgy hogy már csak az utolsó volt hátra. Ezt azonban már nem Pesten tette le.

Európa abban az időben forradalmak és felkelések szinhelye volt. A görögök szabadságharca még javában folyt, mikor kitört a juliusi forradalom, melynek sikere az orosz elnyomás alatt kelctkezett s már évek óta lappangó lengyel lázongást nyilt felkelésre birta. 1830 végen nyúltak fegyverhez a lengyelek. A fiatal katonához és orvoshoz eljutott a leigázott nép harczkiáltása. A lealázó helyzetben, melyben ő és hitsorsosai voltak, szabadság után vágyódott mindenkoron. Nem csoda, hogy szivében a részvét és lelkesedés érzését keltette fel egyfelől a bizonytalan sors, melynek a nemzet elébe nézett, másfelől a bátorság, melylyel a bizonytalan sorssal szembe mert szállani Érzéseit gyors elhatározással nyomon követte a tett is. »Minden akadály ellenére — irja ő maga[2] — követtem a sok bajjal küzdő és orvosi segély nélkül szenvedő lengyelek fájdalmas hívó szavát, azért is, hogy ott a kolera gyógyitása terén tapasztalatokat szerezzek.«

1830. márcziusában elhagyva ezredét Varsónak tartott. Maga irja meg egy versében, mint jutott át a Visztulán, melynek hidját

[1] *Der Wanderer*, im Gebiete der Kunst u. Wissenschaft, Theater etc. Redacteur: Ferdinand Ritter von *Seyfried*. 1849. 26. sz. Gallerie biographischer Skizzen. Eröffnet von dr. H. *Meynert* II. Carl Hugo. Adatait hiteleseknek tekinthetjük, mert Meynert a 40-es évek elején Bécsben Hugóval közelebbi ismeretségben volt (Hugo is említi, *Spiegel* 1847. 108.) s az életrajzot a költő saját elbeszélése után irta meg.

[2] *Der Saphir*, geschliffen u. à jour gefasst von Meister Bernstein, Leipzig, 1839. 67. l.

az osztrák határőrök őrizték. Csónakot és evezőst kerített magának s éjnek idején lopva szökött át a folyón:

Mein Jüdchen flink macht Rüdergriffe,
Der Mond ist mit im Bunde;
Still lieg' ich auf dem Bauch im Schiffe,
Ha! ha! — schlagt an Jagdhunde!

Varsóban ujjongva fogadták az idegen nemzet fiát s rögtön be is osztották orvosként a hadseregbe. Mielőtt azonban kivonult volna a táborba, Varsóban letette utolsó szigorlatát.[1] De már vágyódik a csatazaj után. Ki Varsóból a küzdelem terére!

Hinaus! hinaus!
Mögen die Feinde mit Stürmen anrücken,
Mögen die Donner mich immer verrücken,
Hinaus! hinaus!
Werd' ich betrauert von himmlischen Blicken
Will ich vergehen in seel'gen Entzücken!
Hinaus, hinaus!

A csatákban többször adta tanujelét önfeláldozó bátorságának, különösen a betegek és sebesültek ápolásával. Ennek köszönhette, hogy háromszor előlépett s végül törzsorvosi rangot nyert. Annyira szerették, hogy a seregben mindenki csak »*nas wenger*« (a mi magyarunk) néven ismerte őt. Két izben megsebesült s a rövid ideig tartott háborúban két érdemjelet kapott.[2] Nem egészen bizonyos, de egy verse alapján (Geisteraufstand bei Wola) valószínűnek tartjuk, hogy a híres wolai ütközetben (1831. szept. 6. és 7.), melyben az ostromló oroszok közül több, mint tizezren estek el, ő is részt vett. November 29-ről kelt versében a közvetlen fájdalom hangján emlékszik meg azokról, kik kedveseiket vesztették el Wolánál és éjjelenként hőstettük szinhelyére járnak el őket megsiratni. S felkelnek sirjaikból a hős negyedik hadtestnek lovasai, ölelni akarnák árván maradt nejüket, gyermekeiket, de »felhő választja el testüket egymástól, a szellemeket elfujja a szél és sirjukba hullanak vissza«.

Die Nacht erbleicht vor Kummer,
Vor Kummer der Morgen ergraut,
Er sieht im Todesschlummer
Die Witwe, die Waise, die Braut . . .

[1] *Wanderer* 1849. 26.
[2] *Saphir* 68. l.

Megérthetjük e költemény sötét hangulatát, ha tudjuk, hogy a lengyel felkelés a költemény keletkeztekor már teljesen el volt nyomva. A hadsereg és kormány viszálykodása siettette vesztüket, melynek csekély hadierejük folytán előbb utóbb úgyis be kellett volna következnie. *Krukowiecki* átadta Varsót az oroszoknak s ekkor került Bernstein Fülöp is az oroszok fogságába.[1] Életének bizonnyal csak azért kegyelmeztek s azért is nem küldték Szibéria hómezőire vagy bányáiba, mivel orvos volt. Mint ilyennek nagy hasznát vehették, mert az orosz hadseregben a kolera járványa pusztított. *Diebitsch* az osztrolenkai győztes vezér is a járványnak esett áldozatul. Bernsteint a lengyel seregben viselt rangjával beosztották az orosz csapatokhoz, majd később a pétervári gárda-ezredkórházába helyezték át. De itt nem volt sokáig maradása. Magyarországon is rémesen pusztított a kolera. Inkább hazájának akart segítségére lenni, mint ellenségeinek; mindenkép azon volt, hogy megszabaduljon.[2] Végre sikerült *Rechner* pétervári osztrák konzul közbenjárásával Pétervárról eltávoznia és 1832-ben visszatért hazájába.

Pesten nagy feltűnést keltett érdemrendjeivel s volt része egy kávéházi ünnepeltetésben is. A »Fehér hajó«-ban egy csomó lengyelbarát magyar ifjú lelkesülten hallgatta elbeszéléseit s végül nehány ráczot, kik az oroszokat éltették, kidobtak a kávéházból. Egyelőre nem maradt Pesten, hanem lement vidékre. Zalamegyében az Inkey család birtokain telepedett le,[3] de orvosi tehetségét és készültségét azon a téren, a melyen gondolta, nem érvényesíthette. A kolera ugyanis folyton folyvást csökkent s a vidéken lassanként meg is szűnt. Minthogy pedig főleg a kolera tanúlmányozása és gyógyítása czéljából ment Zalamegyébe, rövid idő multán visszatért Pestre és itt kezdte meg orvosi működését.

Ez időbe esik első nyilvános irodalmi föllépése. Versírással, mint láttuk, már a lengyel harczok idején foglalkozott, sőt még korábban, mint egyetemi hallgató, írt egy szatirikus költeményt, melyért az egyetemen megrovásban részesült,[4] de nyilvánosan nem a szépirodalom terén jelent meg először. A kolera fordította figyelmét *Hahnemann Sámuel*nek, a híres homoeopathának működése felé, ki az orvosi tudományok terén a *contraria contrariis curantur* elvének elvetésével s a *similia similibus* elvének felállításával valóságos forradalmat idézett elő. Tanának hamar akadtak követői, sőt első híveinek legtöbbje valóságos apostola lett az ő eszméinek. Magyarországi tanítványai közül egyike volt a legelsőknek Bernstein Fülöp. A lengyel és orosz hadseregben szerzett orvosi tapasztalatai, melyek szerinte támogatták Hahnemann rendszerét, indították őt

[1] U. o. 49. l.
[2] U. o. 68. l.
[3] *Steinerné* közlése.
[4] *Wanderer*, 1849. 26. sz.

arra, hogy gyakorlati megfigyeléseit már rövid zalamegyei tartózkodása alatt papirra vesse. Pesten aztán ki is adta első orvosi röpiratát »*Mozaik von Bernstein*« czím alatt. Röpirata orvosi körökben feltűnést keltett, minthogy a Hahnemann irányának hathatós védelmén kívül az egyetemi orvosi tanításról is több helyen elitélőleg nyilatkozott Az allopathia táborából szintén egy pesti orvos *Saphir* dr. felelt az ő támadásaira, gúnyos és sértő hangon.[1] Feleletének *Bernsteiniana* czímet adott pendantjaképen a Berlinben megjelent *Hahnemanniának*. Erre irta aztán »*Der Saphir, geschliffen und à jour gefasst von Meister Bernstein*« czímű polemikus röpiratát. Kiváló szellemmel és rendkivül ügyesen gúnyolja egy ouvertureön s öt felvonáson keresztül az allopathiát s kivált Saphir orvost dr. Notus (Saphir) és dr. Motus (Bernstein) vitatkozásaiban.

E röpiratának előszavából azt következtethetjük, hogy akkoriban jövedelmező orvosi gyakorlata volt. De meg más oldalról is tudjuk,[2] hogy soha életében később nem volt oly rendezett anyagi viszonyok között, mint ez években 1834-től 1839-ig. Nem is csodálhatjuk, hogy a csinos megjelenésű, szellemes és ügyes fiatal ember, aki azonkivül egy új, akkoriban felkapott iránynak volt híve és terjesztője, keresett orvosa volt Pestnek. A legszebb reményekkel lehetett eltelve jövője iránt. Családja körében élt s édesanyja büszkeséggel nézte szeretett fiának emelkedését.

Orvosi működése közben ismerkedett meg életének egyetlen komoly szerelmével *Mandello Minával*. Szerette a leányt s nőül akarta venni s csak fiúi gyöngédségén múlt, hogy a házasság meghiúsúlt[3] A leány, ki jobb modú családból származott, nem adta meg udvarlója anyjának azt a tiszteletet, mint a minő megillette volna. Büszkeségében elmulasztott az egyszerű zsidó asszonynak kezet csókolni, vagy tán más módon is kifejezést adott fennhéjázásának. A gyöngéd fiút, ki édes anyját páratlan szeretettel és figyelemmel vette körül, mélyen bántotta ez a tiszteletlenség. Nagyon rövid ideig tartott a küzdelem az anyja iránti szeretet és választottja iránt érzett szerelme között. Az előbbi győzött. És a fiatal orvos, bár szivének áldozata árán, szakított a szeretett leánynyal. Pedig menynyire epedett már akkoriban szerelem után s hányszor érezte később hiányát a szerető hű társnak élete sok szenvedése között. Lehet, hogy más sorsra jutott volna a későbbi költő, ha nem kellett volna rideg egyedül-létben országról-országra bolyongania. De a szerető nőt megtagadta tőle végzete. Első és utolsó komoly szerelme volt az, mely őt Mandello Minához fűzte. Ennek felbontása után hiába epedett; hiába fordult Istenhez:

[1] *Falk* Miksa közlése.
[2] Rokonainak közlése.
[3] *Steinerné* közlése.

Behalt die Warheit, Weltenherr!
Mein Kopf ist voll, mein Herz ist leer
Doch gieb' ein liebend Weib mir her!
Ein liebes Weib mit zartem Fühlen,
Stets heiter in der Mühe Schwülen,
Die heisse Stirne mir zu kühlen! . . .

Igaz nőnek igazi szerelme sohsem jutott többé neki osztányrészeül.

A Saphíron kívűl még a *Doctor Ego*val s több kis czikkel védelmezte nagy mesterét, Hahnemannt s ügyes dialecticája nem különben tagadhatatlan tudománya előkelő állást biztosítottak neki. Terve volt, hogy a homoeopathia népszerűsítésére egy orvosi irodalmi vállalatot alapít, melynek *Korrespondenz der Homoeopathen Ungarns* czímet akart adni.[1] Ekkor érkezett hozzá Hahnemannak egy levele, ki a fiatal és tehetséges magyar tanítvány irodalmi működéséről és sikereiről értesülve és a megjelent röpiratokból azt is látván, hogy őt személyesen többször és igaz meggyőződéssel vette védelmébe, magához hítta Bernsteint Párisba.[2] Egy perczig sem habozott a megtisztelő megbízást elfogadni. Elutazott Parisba s Hahnemann örömmel fogadta a magyar orvost házába. Rövid idő alatt annyira megszerette, hogy egészen magánál akatta tartani. De az ő lelkében régi vágyak, régi tervek ébredtek fel Párisban tartózkodása alatt. Amit Pesten látott abban az időben, mikor ő színész akart lenni, nem igen volt alkalmas arra, hogy e hajlamát táplálja és erősítse. Nemzeti szinpad nem volt még, a német szinház meg nem állott magas művészi szinvonalon. Egészen új és megkapó volt a kép, mely Parisban tárult fel szemei előtt. Szinpad, jeles müvészerőkkel, szinműírók kiket megbecsülnek és megtapsolnak, nagyszabású irodalmi élet: szinte elbódították az első pillanatra. Elfeledkezett arról, amiért tulajdonképen ide jött; ott maradt ugyan egy ideig Hahnemann oldalán, de nem igen foglalkozott orvosi dolgokkal.[3] Igazat szólva semmit sem dolgozott, csak szinházba járt s elmerült a nagy város irodalmi mozgalmainak szemléletébe.[4] Mindaz, amit hazájában és most legutóbb Párisba jöttekor Németország nagyobb városain átutaztában látott, szegényesnek, semmitmondónak tűnt fel előtte. Összehasonlította a német szinpadokat a Theâter français-val s reformeszmék támadtak agyában. Kettős pályára a szinműíróira s a színészire érezte magát hivatottnak. Félévi Párisban tartózkodás után búcsút mondott Hahnemannak. Párisból rövid időre Angliába ment át,[5] honnan aztán határozott

[1] *Saphir*, 8. l.
[2] *Wanderer*, 1849. 26. *Vasárnapi Ujság*, 1858. 38. sz.
[3] *Psalmen eines armen Poeten* előszava, XXII. l.
[4] U. o. XXIII. l.
[5] Hogy Hugó Angolországban is járt, azt csak a *Sehnsuchtsklängeből* tudjuk. E verskör.et egyik részének czíme (120—166. l.): Der Grübler, Vierte Wanderung. *In England*.

terv, kitűzött czél nélkül Németországnak vette útját s megkezdte bolyongásainak később oly szomorúvá lett sorát.

* * *

»Már első lépésem, melyet későn — de még mindig elég korán — megkezdett nyilvános költői szereplésem alatt német földön tettem, tövisre talált. Vérzettem és feljajdultam. S fájó szívvel bár, de nem vesztve bátorságomat néztem vissza nemsokára, korábbi napjaimra, melyek, mint sűrűn elhullatott rózsalevelek hevertek az elhagyott úton« — így ír[1] maga a költő, Hugó Károly, pár évvel azután hogy Párist s az orvosi pályát elhagyta. De nem is csoda, hogy mellőzés jutott mindjárt első fellépésekor osztályrészeül. A Németországban még csaknem teljesen ismeretlen nevü költő, alig hogy első kötetét Hamburgban kiadta, szinpadfelforgató tervekkel ront Berlinbe. Shakespere darabjait saját felfogása szerint, új beosztással és rendezéssel akarja előadatni, de úgy hogy a főbb szerepeket Hamletet, Shylockot, Leart ő maga játszotta volna bennük.[2] Természetes, hogy ajánlata nem talált kedvező fogadtatásra. Egyedül *Arnim* helyettes intendans vette pártfogásába a különös tervet, a rendezők azonban hallani sem akartak az egész dologról. Még csak egy próbát sem engedtek meg. Most Hamburgba tér vissza még mindig avval a föltett szándékkal, hogy szinészi képességeiről fog megyőződést szerezni. Minthogy azonban Hamburgban pár hónappal ezelőtt megjelent verskötete révén, melyet a kritika elég figyelemre méltatott, ismerősökre, barátokra tett szert s azonkivül meg attól félt, hogy mint dilettánst itt is el fogják utasítani, részint hírének kimélése, részint meg óvatossági szempontból merész tréfát gondolt ki. A hamburg-altonai szinházban, mint *Bern,* jónevü linci szinész kopogtatott be s ennek neve alatt lépet föl Calderonnak élet álomjában.[3] Oly biztossággal mozgott a szinpadon, hogy senki sem ismerte fel, bár több barátja, irodalmi emberek, mint Gutzkow, Töepfer is jelen voltak a szinházban.[4] Felléptével sikert aratott, de nem olyat, hogy kedve lett volna tovább is egyszerű szinésznek maradni meg. Különben is belátta, hogy ily ingatag alapra épített tervekkel (röpiratot is akart kiadni a német szinház állapotáról, de erről barátai lebeszélték) semmire sem fog menni. Komolyabb eszközökkel, komolyabb téren kell működnie. S most már nem meggondolatlan hévvel, hanem jól megfontolt elhatározással indult el Bécsbe, a német szinészet

[1] *Psalmen eines armen Poeten* előszava, XXIII. l.

[2] *Wanderer,* 1849. 26.

[3] *Wanderer,* 1849. 26. szerint *Roderik* szerepében. Az élet álomban pedig Roderik nevü személy nem szerepel, hacsak a német fordító nem csinált tán Zsigmondból Roderiket. Vagy lehet a dolog Meynert tévedése, melyet aztán minden életrajzíró utánjárás nélkül helyesnek fogadott el.

[4] *Gutzkow* levele Hugóhoz, 1864. jan. 24-ről (Sesslerné birtokában).

középpontjába, hogy ott mint orvos letelepedvén, irodalmi munkásságnak szentelje idejét.

Ez évnek eseményeiből csak egy figyelemreméltó dolog emelkedik ki: addig írt verseinek kiadása. Kötetének Sehnsuchtsklänge eines wandernden Hagestolzen a címe. Több tekintetben érdekes ez a könyv, írójának költői és egyéni jellemére nézve. Mindjárt az előszó: »nem ismerek politikai gátokat, erkölcsi zsilipeket és iskolás sánczokat,« [1] a későbbi drámaköltőre vall, ki 1844-ben Bécsben szabadsághősökről s a királyság megbuktatóiról énekel, szakít drámáiban a feszes erkölcsi nézetekkel s nem hódol teljesen egy irodalmi iránynak sem. Később megint mikor a lyráról kezd elmélkedni, theoriákat állít fel, mint nehány évvel azután a drámáról, majd megint a tartalom és vers-mérték harmoniájáról beszél s felkér bennünket, hogy ugyan nézzük meg milyen más a *Bedlam* hangja és verselése, mint a *Haremé,* milyen különbség van az *Olga* és *Marion* versek között; az első kettő nyugat és kelet, a másik kettő észak és dél ellentétére vall. »Szinte azt hinnők — mondja ő maga — mintha nem egy szerzőtől lennének, pedig éppen a külső megjelenés különbsége az egyesnek egysége mellett mutatja azt, hogy mindezek alanyiasult tárgyak, melyekben az egyéni az általánossal olvad össze.« [2] Mindenesetre kissé szokatlan az irodalmi bemutatkozásnak ez a formája! És pedig azok között a versek között, a melyekről itt szó van, nem nagyon sok olyan akad, amely felcsigázott várakozásunkat kielégítené. Kétségkivül megragadja figyelmünket a versformáknak az a rendkivüli változatossága könnyűsége, dallamossága, a melylyel költeményeiben találkozunk. Gördülékenyen, hangzatosan folynak sorai, tiszta, szép németül írt verseiben.[3] Akinek ilyen érzéke volt a verselés és nyelv iránt, milyen sokat tehetett volna a magyar nyelv és verselés érdekében, ha véletlenül nem a német Pesten, hanem valami vidéki városban született vagy állandóan tartózkodott volna. Mikor aztán később a körülmények kényszerítő hatalma Magyarországba hozta vissza, akkor már annyira vérévé vált a német nyelv, hogy semmiképen sem tudott egészen magyarrá lenni.

De a versformák gazdagsága és szépsége még nem elég arra, hogy a dél és észak, a kelet és nyugat közti ellentétet éreztesse velünk. Kelet ragyogását és színpompáját, észak borongós homályát kell annak nyelvével kifejeznie, aki erre vállalkozik. És

[1] *Sehnsuchtsklänge eines wandernden Hagestolzen,* Hamburg, 1840. Hoffmann & Campe. Előszó XI. l.

[2] U. o. XV. l.

[3] Nem értjük, hogyan állíthatták Hugóról, hogy még németül sem ír tisztességesen (Ágai: Fővárosi Lapok 1877, s újabban: Por és hamu 1893.) Egy német biráló (Ernst *Rose*) így ír Hugó nyelvéről: »Orientalisches Prachtkleid der schönsten Bilderpoesie, seine Diction ist schön u. wohlklingend, so bilderreich als begeisternd.« *Wanderer,* 1845. 49.)

ez nem sikerült a költőnek, szép németséggel, de mindig német légkörben és szellemben írja verseit.

Kétségkívül legérdekesebbek kötetének azok a versei, melyeket a lengyel felkelésben való részvétele alatt írt. Nem mintha valami első rendű költői alkotások volnának. Legtöbbje balladaszerű elbeszélő költemények, de a balladai előadásnak kevés nyomára akadunk bennük. Majd mindegyikben találunk lírai helyeket, melyek azonban mesterségesen kerülnek beléjük, mikor saját állapotára, saját érzéseire vonatkoztatja az elmondott történetet (Des Pulkowniks Weib; Olga, die Heldenbraut, Emilie Plater). Nem is annyira művészi szempontból érdekesek a lengyel tárgyú versek. Érdeket keltenek már tárgyuknál fogva. A közvetlen szemlélet és együttlétből keletkezett mély és igaz rokonszenvnek termékei, sokkal meghatóbbak, mint azok a fohászok, melyeket később Istenhez intéz Zsoltáraiban.[1] Komor, sokszor vigasznélküli hangulat ömlik el a verseken, már a csatazaj is oly rémesen hangzik felénk, mintha előre tudná a költő azt, aminek előbb-utóbb be kell következnie. S mikor ez csakugyan megtörténik, mintha szive legmélyéről tépnék ki a dalokat. Ugyanaz a keserv, mely Tompát és Vörösmartyt nehány hasontárgyú vers megírására késztette.[2] A lengyeleket ért megdöbbentő nagy csapásban osztozott minden nép, mely csak kissé is ábrándozott a szabadságról. Hogyne sírtak volna a sírókkal a magyar költők! És két ily tárgyú magyar költeménynek megtaláljuk hasomását Bernsteinnál:

Es irrt in weiter Welt umher
Auf fremder, finstrer Bahn
Mit einem Herzen, leidensschwer,
Ein armer, kranker Mann. —

ha nincs is annyi erővel s oly művészi formában megírva, mint Vörösmarty *Hontalanja,* nem egy vonása egyezik vele. Épúgy a *Polens Witwe*ben a helyzet, a gyermekéhez beszélő anya ugyanaz, mint Tompa *Temetésében.* Csakhogy míg ez utóbbiban az anya komor kétségbeeséssel temeti fiát a holt apa mellé, addig amabban még mindig remél az özvegy, még mindig bosszúra gondol:

Wecke nicht die Wächterohren
Mit dem Jamerruf, mein Sohn!
Einst zu rufen sei erkoren
Mit der Freiheit Orgelton:
Noch ist Polen nicht verloren!

Kötetének legnagyobb részét szerelmi dalok töltik meg. Dalaiban csak elvétve találunk megkapóbb érzéseknek közvetlen kifeje-

[1] *Psalmen,* 1843—46-ból.
[2] A német költészet *Polenlieder*jei.

zésére. Változatos életének bajait, szenvedéseit nem igen tudja oly formába önteni, mely általános érdeket kelthetne. Dehogy tudja az »egyénit az egyetemessel egyesíteni!« Már az a tény maga, hogy legtöbb dalának tárgyát egy ideál után való vágyódás és annak fel nem találása képezi, unalmassá teszi e sorozatot s szinte lehetetlenné teszi, hogy az egyetemesig tudjon felemelkedni. Igazán sikerültnek csak azokat mondhatjuk, a melyek Heine modorában egy-egy találó élezczel, önmagára vagy a keresett ideálra vonatkozó gúnyos ötlettel fejeződnek be (Der Spleen, Verzweiflung). Ugyancsak Heine hatása alatt készült a *Harem,* melynek mesteri formája (14 szonett) is figyelmet érdemel. A vándorló agglegény — akkor még fiatal költő — szivét egy ideál foglalja el. Vándorlása alatt Pannoniában, Lengyel-, Franczia-, Angol- és Németországban mindig csak ezt keresi. Néhol felcsillan a megemlékezés egy-egy szikrája a kedvesről, kit elhagyni volt kénytelen, de a megemlékezés érzése nagyon gyönge a vágyhoz képest melylyel új, hozzá méltó szerelem után eped. Mert hisz a szerelem köznapi örömeit ő is elég gyakran élvezte s nem egy csintalan pajkoskodó dalban emlékszik meg a »könnyű szerelemről«. De ez nem elégíti ki. Mikor a kiéhezett, elrongyollott, üzött sereg Varsóba bevonul s jönnek az asszonyok, lányok, mindegyik katonának hoznak mi enyhítse és felüditse őket, akkor fájlalja legkeservesebben elhagyottságát (Rückzug). És az elhagyottságot tovább is kénytelen érezni. Amivel kezdte, avval végzi a *Letzte Klagen*ben költeményeinek sorát:

Allein zurück ich wieder kehr'
Aus deiner schönen Welt,
Allein muss wandern daher
Durch's Leben trüb erhellt,
Denn was ich suchte, fand ich nicht
Der Sonnen Herz, der Wonnen Licht! . . .

Vándorlása véget ért. Ő legalább azt hiszi, mikor Bécsbe zajtalanul, csendben megérkezik. Egyelőre főgondja, hogy megélhessen és idejének jó részét orvosi gyakorlata foglalja el. Az a szándéka, hogy magasrangú előkelő házakba mint orvos bejuthasson, lehetett oka, hogy nem sokkal Bécsbe megérkezte után a zsidó hitről a luteránusra tért át.[1] Hogy nem belső meggyőződés, hanem inkább kényszerűség vitte rá e lépésre, csaknem egész világosan kimondja a költő a Világ színjátékának egy jelenetében.[2] Sancho azt hiszi magáról, hogy zsidó s a királyi udvar jelenlétében

[1] Rokonainak közlése. Maga a költő említi a *Das befreite Paradies*ben (1862. 74. l.): Ich bin eigentlich ein Jud, und war, wie alle meines Stammes, gut. Auf langen Reisen nahm ich Luthers glauben« . . . etc.

[2] *Das Schauspiel der Welt,* III. fv. 7. jel.

egy hitsorsosának védelmére kel. Ezért börtönbe kerül. Ott aztán megtudja apjától, ki a vén zsidó képében követte fiát az udvarhoz, hogy ő nem zsidó. Megörül, de aztán mindjárt így szól:

Mi voltam, az maradtam. Mert lovag
Avagy zsidó, az nálam egyre megy.
Csak ujjongok, hogy e nagy gyermekek
A dőrén bitorolt előítélet
Ingó alapján sem tarthatnak engem
Maguknál bármivel lejjebb valónak,
S hiú gőgjüknek legkisebb parányát
Sem szórhatják rám. Ó hát újra büszkén
És bátran léphetek most már eléjük!

Keresztneve: Károly az ugyancsak ez időben felvett Hugo vezetéknévvel alkották írói nevét, mely legelőször az 1844-ben megjelent Schauspiel der Welten látott napvilágot. Vallásának megváltoztatásáról s ennek okairól nem igen tudunk többet. Ő maga sohasem említette később e dolgot még legközelebbi rokonai előtt sem.

Bécsben írta első drámáját a *Calderont*. Saját elbeszélése szerint,[1] ez időben *Heuszlmann* Imre és *Heckenast* Gusztáv, a pesti könyvkiadó, látogatták meg. Hugo felolvasta nekik drámája első felvonását s vendégeinek annyira tetszett a töredék mű, hogy buzdításukra két hét alatt befejezte a színdarabot. Ettől kezdve minden ideje orvosi és drámaírói működése közt oszlott meg. Természetesen a folyton tartó költői munkálkodás csakhamar háttérbe szorította orvosi hivatását.[2] Elhanyagolta betegeit, mulasztásai miatt sok család nem is járatta többé házába, úgy hogy csak nagyon nyomorúságosan élhetett meg jövedelméből.

Lázas izgatottsággal, gyorsan dolgozott, szinte nem győzve várni az időt, mikor nyilvánosan felléphet. A 40—41-ben írt Calderont a *Das Universelle* s tán *Das Ehewehe* (kéziratban maradtak) majd 42-ben a *Schauspiel der Welt* és a *Bankár és Báró*, 43-ban a *Stein der Weisen* követte. Minden ellenkező vágya mellett is, míg írt, távolmaradt az irodalmi köröktől, úgy hogy nem igen sokan tudták, hogy az egyszerű orvos irodalmi munkálkodással van elfoglalva. De önmegtartóztatásának (tán első és egyetlen eset, hogy nem hajhászta a feltűnést!) véget kellett egyszer érnie. A szellemi eredmény megvan. Drámái készen. Színpadra jutni s műveit kiadni, most már ez a célja.

Egymásután tesz próbát darabjaival a Burgtheaternál. Saját állítása szerint[3] hat drámáját nyujtotta be az igazgatósághoz s

[1] *Vasárnapi Ujság*, 1858. 38. sz.
[2] *Wanderer*, 1849. 26.
[3] *Brutus és Lucretia* német kiadásának előszava V. l.

ugyanannyival utasították vissza. Nem oly érthetetlen s nem oly igazságtalan volt e visszautasítás, mint amilyennek az a költő előtt látszott. Első drámáinak gyöngeségét ő maga is beismerte azáltal, hogy nem nyomatta ki egyiket sem. Nagyobb igényekkel léptek fel a Világ szinjátéka és a Bölcsek köve. De tény az, hogy eredeti alakjukban e drámák nem valók szinpadra. A sok lirai, a sok didaktikai elem nem engedi eléggé éreznünk azt, mi e művekben tényleg drámai, s a képzelet merészsége, mely Calderon és Shakespere módján egyik helyről másikra viszi gyors egymásutánban drámája személyeit, magára a szinpadra nehéz feladatokat ró. Nem mintha a Burgtheater szinpadjának csakugyan »reformra lett volna szüksége, hogy e drámákat sikerrel szinrehozza,«[1] de értjük, hogy az igazgatóság, míg egyrészt nem bizott a művek szini hatásában, másrészt nem akart annyi gondot, fáradságot, költséget fordítani egy kezdő drámairó darabjára, mint pl. Shakespere *Vihar*jára.[2] »Ismerje el a korlátokat a fiatal iró, ne akarja, hogy mindjárt először kedvéért az egész szinpadot ujjá alakítsák[3] — volt az általános vélemény.

Ismerje el a korlátokat! De ez azt is jelenti: alkalmazkodjék a körülményekhez, az uralkodó izléshez. És ezt Hugo nem tudta megcselekedni. Nem vette tekintetbe azt a közönséget, melyet a Birchpfeiffer Sarolták beteges, rajongó, hamis érzéseinek irányához szoktattak hozzá. Ő szenvedélyeket akart szinpadra hozni, igaz és erős szenvedélyeket, aminőkkel Raupach és Birchpfeiffer nem igen dolgoztak.

Kedvetlenség, némi csüggedtség vett erőt rajta. De csak rövid időre. A visszautasítás, ha elkeseredést szült is benne, felkeltette önbizalmát. Hátra van még a másik forum, a közönség. Szolgáltasson a közönség igazságot. S míg megszivlelve a jó tanácsot, hogy szinpadra alkalmas drámát irjon, 1844. elején belekezd a Brutus és Lucretia megírásába, addig aláirásokat gyüjtvén, saját költségén kinyomatja a *Schauspiel der Welt*-et.[4]

A Schauspiel der Welt elég volt arra, hogy irója költői hírnévre tegyen szert. A bécsi lapok nem fogadták ugyan valami nagy lelkesedéssel, sőt legnagyobb részük mintegy elutasítólag bánt el vele,[5] amennyiben éppen csak megjelenéséről adtak hírt, de az olvasó közönség körében feltünést, érdeklődést keltett és elismerést nyert. A tiszta költészetnek az a varázsa, mely az egész művet áthatja, tervezésének nagyobbszerű volta, a gondolatoknak mélysége és újsága meglepte az olvasókat. Sanchonak erőteljes

[1] A *Wanderer* véleménye, 1849. 27

[2] Akkoriban adták elő, *Wanderer*, 1844. 152.

[3] *Der Humorist* von M. G. *Saphir*, 1844. 148. sz.

[4] *Das Schauspiel der Welt* von Carl Hugo (Subscriptions Auflage, Wien, 1844).

[5] *Wanderer*, 1844. 152. szerint.

alakja mellett a Griseldisek halovány, elmosódó árnyként tüntek fel mindenki előtt s növellte az érdeklődést, hogy a költő nevét addig nem hallotta, nem ismerte senki sem. Pár hónap alatt elfogyott az első kiadás.[1] Mikor aztán a második megjelent, akkor már Hugo a sajtó körében is pártfogásra talált. A *Wanderer* magasztaló bevezetés után részleteket közöl a drámából s mint valódi költőt üdvözli szerzőjét.[2] Hugo nem késett sokáig másik drámájával. Csakhamar kiadta a *Stein der Weisen*-t, mint a Fibel der Ehre-nek második felét.[3] E mű elől már nem zárkózhatott el egy lap sem. A vélemények megoszlottak ugyan. Nem mindegyik lap üdvözölte Hugot ilyformán: »Halleluja ein Dramatiker!« (mintha csak az *Életképek* birálatainak előhangja volna!) — de tehetségének általában elég elismerést juttattak.[4]

Sikerei irói körökkel hozták kapcsolatba. Szakítva immár teljesen az orvosi pályával mindinkább azon volt, hogy minél több és befolyásosabb ismerősre tegyen szert. Mert irói siker nem elégítette ki. Egyetlen és főczélja: szinpadra jutni. A drámairók közül Bauernfelddel és Castellivel érintkezett, az ujságírókkal a Concordia egyletben jött össze s mindent megmozgatott, hogy czélját elérje. Törekvése jogos volt, de a modor, melyben jogának érvényesítésére tört, visszatetsző. »Alázatosan koldult dicséret alamizsnáért« — mondja róla egy kegyetlen kritikusa.[5] Tulságosan erős, de sok igazság van benne. Saját műveit személyével egyetemben mindig előtérbe állította. Nemcsak maga foglalkozott mindig önmagával, de megkivánta volna, hogy mások is folyvást vele foglalkozzanak. A mellőztetésnek keserűségeért elégtételt akart szerezni minden áron. Szép reményekkel biztató pályáját ott hagyta egy másikért s a másik meg őt hagyja cserben? Nem!... Akik ismerték és becsülték nem tudtak vele lépést tartani az ő önbecsülésében és magasztalásában. De nehány jó barátja iparkodott legalább. Sürgetik darabjai szinrehozatalát. »A nagy tehetségnek távoltartása oly fordúlatot adhatna működésének, mely végképen elterelné őt a szinpadtól, amit bizonyára mindnyájan sajnálnánk.[6] Hiába! *Holbein* egyszer visszautasította már darabjait, ugyanazokat nem fogadhatta el többé. Ismétli tanácsát, irjon szinpadra alkalmasabb darabot. És Hugo csakugyan nagyban dolgozik már új darabján a Brutus és Lucretián. Már el is készült az első felvonással . . . .[7]

[1] U. o. 1844. 57.
[2] U. o. 1845. 49.
[3] *Der Stein der Weisen*. von C. H. (Subscriptions Auflage, Wien, 1844.)
[4] L. *Der Telegraph*, 1844. 85., *Sonntagsblätter*, 1845., *Zuschauer*, 1845., *Der Humorist*, 1844. 148. sz.
[5] *Hieronymus Lorm*: Wiens poetische Schwingen u. Federn, Leipzig, 1847. 236—237. l.
[6] *Wanderer*, 1844, 152.
[7] U. o. 1849. 27.

1844. március 30-án került szinre a Burgtheaterben *Ponsard* Lucretiája.[1] Ez az előadás volt Hugo életének egyik nagy szerencsétlensége, de egyszersmind közvetlen oka annak is, hogy neve a *magyar* irodalomtörténet lapjaira került. Ha Ponsard nem vág drámájával Hugónak ugyanolyan tárgyú már megkezdett darabja elé, akkor a Brutus és Lucretia, mely, ha nem is hódol a szini hatás elvének, de összehasonlíthatatlanul alkalmasabb a szinre, mint szerzőjének összes előbb irt drámái minden valószinüség szerint szinre kerül a Burgtheaterben s biztos alapot ad a költőnek arra, hogy Bécsben maradhasson. Akkor pedig nem igen jutott volna eszébe, hogy hazájába térjen vissza, melynek irodalmát nem igen ismerte, sőt nyelvét is már csaknem elfeledte.

Ponsard Lucretiája nagy feltünést keltett megjelenésekor Franciaországban. Ez a dráma volt az első, mely a Victor Hugo és Dumas romanticizmusával szemben ismét visszatért a franczia klasszikusokhoz. Maga a franczia kritika sem tartja nagybecsünek e munkát. De a reakcziónak fel kellett támadnia a romantikával szemben s ha ez bármilyen gyönge darabbal történik is, biztosan diadalt arat. A zúgó fogadtatás, mely osztályrészeül jutott, hangos tiltakozása volt a francia közönségnek a romantika uralma ellen. A darab hamar eljutott Németországba. Hogy a hír, mely jöttét megelőzte, mily sikerről regélhetett, mutatja az a körülmény, hogy egy év alatt *hét* német fordítója akadt a darabnak.[2] Eljutott a dráma Bécsbe is. Itt ugyan nem volt szükség visszahatásra, mert hisz a Burgtheater fagyosan, mereven zárkozott el az új irodalmi iránytól, 1831-től 1843-ig egy franczia romantikus tragédiát sem találunk repertoárján.[3] Mindamellett szivesen fogadják Ponsard darabját. Előadják, csekély sikerrel, hisz a Burgtheater közönsége nem érezhette oly elevenen a különbséget Victor Hugo és Ponsard iránya között. Sokáig nem is tudta magát a szinpadon fönntartani.

Mikor Hugó arról értesült, hogy a franczia költő műve szinre fog kerülni, félbehagyta munkáját. Végignézte azt a pár előadást, mellyet a Lucretia a Burgtheaterben megért s aztán a sikernek nem sok reményével befejezte és kiadta a maga darabját. A *Humorist*[4] jó előre elhiresztelte már, hogy Ponsard drámájával akar versenyre kelni s bár ő maga tiltakozik e feltevés ellen,[5] mégis meglehetett valóban e szándéka. S ha meg volt, sikert aratott vele. Épúgy, mint a maga idejebeli magyar és német sajtó, az utókor is fölébe helyezheti drámáját Ponsardénak. Mit

[1] *Dr. E. Wlassack: Chronik* des k. k. Hofburgtheaters, 1876. 215. l. A darab *Seidl* fordításában került szinre s 1847 apr. 16-ig 9-szer adták. Aztán letünt a műsorról.

[2] *Sonntagsblätter,* 1844. 46. szerint Ponsard darabját lefordították: Philippi, Krause, Schrader, Zündt, Rihlo, Stolle, Seidl.

[3] *Wlassack:* Chronik, 186—234. lapig

[4] *Der Humorist,* 1844. 149.

[5] A *Brutus és Lucretia* német kiadásának előszavában.

használt azonban a költőnek a sajtó dicsőítése, a tanulmány,[1] melyet művéről írtak, mikor a szinpad a véletlen csapás folytán, mely igazságtalanul érte — mikor igazságos a véletlen? — ismét nem fogadhatta őt be falai közé. Ismerősei biztatták ugyan, de neki magának nem volt reménye többé.

Elhatározta, hogy elhagyja Bécset. Meddő kisérleteket minek tovább folytatnia? Érezte talán maga is, hogy nincs elég kitartása hogy nyugtalan szelleme ismét űzi őt, el az osztrák fővárosból! De nem volt türelme várni. Négy évig várt hiába, most már szabadulni akar. Csakhogy hová? A világváros, mellyet pár évvel azelőtt hagyott el, tünt fel először lelkében. Egyideig tényleg Párisra gondolt.[2] 1845. első havában pár jelenetet irt a *La comedie infernaleból.*[3] Talán Párisban majd nem talál elfogult szinigazgatókra, rosszakaratu hirlapirókra, talán sikerül, amire itt hiába várt. Ugyanekkor azonban más gondolatok foglalkoztatták. Hazája merült fel képzeletében. A bécsi lapok már akkoriban élénk összeköttetésben állottak a magyar irodalommal. Ennek mozgalmairól, nevezetesebb eseményeiről lelkiismeretesen számoltak be. Ily közvetett s bizonynyal közvetlen úton is tudomást szerzett arról az irodalmi életről, melynek Pest lett a középpontja. Nem nagyon sokáig tartott ingadozása. Páris meg Pest között az utóbbi győzött. Betegen bár — munkában való megerőltetés, csalódott reményeknek, gondoknak fájdalma megingatták erős egészségét — hozzá fog a magyar nyelv tanulásához. Barátjai tartóztatják, de őt Pest felé vonják már vágyai. Április havában fellábad s bár még néha láza van s teste erőtlen, bágyadt,[4] távozni készül. Április 19-kén *magyar* vers csendül meg ajkain, mikor *Bucsújában*[5] így szól Bécshez:

Szép asszony, kedves asszony, bucsút veszek,
Mosolygj, midőn elhagylak, haza megyek.
Elhagylak, édes asszony, bár szép szemed
Gyakorta felderité bús éltemet — — —
A hölgyhöz visszatérek tőled megint,
Ki rég szerelmem s édesbb keblére int — —
Mint ifju ezt szerettem szűm hölgyekint,
Mint férfi visszavágyok hozzá megint . . . . .

DR. KŐRÖS ENDRE.

[1] *Brutus u. Lucretia,* Studie von *E. Rose,* 1845. 49.

[2] *Wanderer,* 1849. 27. szerint s azonkívül a Br. és L. első kiadása: Den Akademien der Wissenschaften u. schönen Künst in *Paris* u. Pest ehrfurchtsvoll gewidmet. (Wien, 1845. Als Manuscript.)

[3] *Das befreite Paradies,* 125. l. Commentar Proben aus der *Höllencomedie* (La comedie infernale) geschrieben in *Wien* u. Pesth, 1845.

[4] *Steinerné* közlése.

[5] Megjelent a *Pesti Divatlap,* 1846. 24. számában.